

En gång i tiden spelades talharpan över stora delar av Nordeuropa men den överlevde in på 1900-talet bara på Ormsö, på estniska fastlandet, i östra Finland och i Karelen. Den tillverkas fortfarande och via moderna medier som TV och internet kan man höra hur den låter

och framför allt se hur den unika speltekniken går till. Ain Haas är forskare i USA med estniska rötter och han berättar här hur instrumentet och speltekniken överlevde. Han spårar här hur vi tack vare några få spelmän idag vet hur instrumentet ska spelas.

Talharpanns återkomst

Bland estlandssvenskarnas säregenheter, som har fascinerat omvärlden, har det urgamla folkmusikinstrumentet talharpan en hedersplats. Namnet (på ormsödialekten) anspelar troligen på tagelsträngarna, som berörs med en stråke i högra handen, medan vänstra handens fingrar sträcker sig från harpans baksida genom ett handhål och pressar med naglarna eller fingrarnas baksidor mot strängarna i öppna luften (och inte mot något greppbräde). Bland andra benämningar finns musikologernas "bowed harp" = stråklarpa eller "bowed lyre" = stråklåra, finnarnas "jouhikantele" och "jouhikko" (stråklarpa eller tagelharpa) och esternas "hiu kannel" (Dagöharpa), "rootsi kannel" (svensklarpa) och "vibukannel" (bågeharpa).

Känd sedan vikingatiden

En orsak till omvärldens intresse för talharpan ligger säkert i dess ålder, vilket kan anas i dess mjuka och hes ton, ovanliga placering på knät, unika stråkteknik (uppifrån) och bordunspelet.

Instrumentet härstammar i Norden troligen från vikingatiden. De äldsta ritningarna och stenbilderna av en låra (harpa med handhål) som spelas med stråke har daterats till 1000-talet på Brittiska öarna (enligt Hortense Panums bok om medeltida stränginstrument och Timo Leisiös bok om lyrans historia). Vikingarna kan ha fått idén om stråken från kelterna, som hade kontakt med morerna i sydvästra Europa. Det är också möjligt att vikingarna tog upp tekniken med att spela med stråke under sina färder i österled till det bysantinska riket (Konstantinopel). I alla fall hamnade det äldre spelsättet att plocka tonerna på lyrans (med fler strängar) i glömska i Skandinavien. Då svenskarna bosatte sig i

Under dödsannonserna i Kustbon den 18 februari 1920 efterlyste den finlandssvenske musikforskaren Otto Andersson folk, som hade kunskaper om tal/tallharpor. Andersson var den förste som forskade om talharpan.

På SOV:s hundraårsfest i Stockholm 2009 spelade Ormsö danslag "laikar". Tre av de sju talharpor, som hade tillverkats på en kurs året innan, användes. Det urgamla instrumentet talharpa är alltså räddat åt eftervärlden och spelas återigen där traditionen levde kvar längst. Foto: Nils Lagman

Estlands kustområde, möjligen redan under vikingatiden men säkert före 1200-talets slut, hade de förmodligen också med sig talharpan.

Efterlysning i Kustbon

Talharpan överlevde nya modevågor (till exempel tillkomsten av fiolen och dragspelet) och religiösa väckelser (som förknippade instrumentet med

hedningarnas synder), men traditionen var ändå väldigt nära att utrotas vid sekelskiftet 1900. Då den finlandssvenska musiknologen Otto Andersson besökte Ormsö 1903, hittade han bara två män som kunde visa honom konsten att spela talharpa och bidra till transkriberingen av talharpvisor: Hans Renkvist (1849-1906. Han hette troligen Rönqvist i efternamn) och Urbas Anders Ahlström (1873-1959),

Vad vet Ni om Tallharpan?

Finnes det någon äldre person på Ormsö eller Nuckö som förstår att slå på Tallharpa (notharpa)? Finnes någon Tallharpa ännu i behåll? Kan någon lämna meddelanden om Tallharpanns förekomst, om avbildningar av instrumentet, om skickliga spelmän i gamla tider, om när harpan nyttjades och vilka melodier som spelades på harpan och om orsakerna till att Tallharpan kommit ur bruk? Svar på ovanstående frågor mottagas tacksamt. Svaren ersätts.

Otto Andersson.

Östra Brunnsparken 15, Helsingfors.

båda i Borrbj. Fem år senare träffade samma forskare svenskättlingen Jurri Bruus från Dagö, då denne spelade sin talharpa på kajen i Helsingfors.

Innan Otto Andersson hade avslutat sin doktorsavhandling om stråklarpan (1923) och boken *The Bowed Harp* på engelska (1930), sökte Andersson nya uppgifter om talharpan genom en annons i Kustbon (18 februari 1920). Därigenom började en brevväxling med John (Johan) Berggren (1897-1941), lärare i Hullo och Norrby, som kände spelmannen Anders Vaksam i Hullo, samlade berättelser om andra spelare, och (enligt dotterns berättelse för Lena Weesar i Stockholm) själv lärde sig konsten. Per Söderbäck, rektor på Birkas folkhögskola, träffade också Vaksam på Ormsö på 1920-talet, och skrev senare om honom som den sista talharpaspelaren.

Så dystert var det faktiskt inte, eftersom det estniska musikmuseets grundare August Pulst hittade några andra spelmän på 1930-talet inklusive Anders Appelblom i Kärrslätt på Ormsö och esterna Aadu Volberg och Mart Kaasen, båda från Taiabel-distriktet på fastlandet nära Nuckö. Talharpotraditionen tycks ha försvunnit från Estland snart därefter, men den levde faktiskt vidare bland estlandssvenskarna i Sverige. Med deras hjälp återkom instrumentbygget och spelet till Estland, vilket klargörs nedan.

Bara 49 talharpor finns bevarade

I Finland fanns det en enda traditionell jouhikko-spelare kvar, då instrumentmakaren och forskaren Rauno Nieminen lärde sig konsten av Jouni Arjava, sonson till spelmannen Pekka Lamberg (1863-1929). Nieminen träffade Arjava cirka 1978 och blev närmare bekant med dennes spelsätt 1981 i Kaustby, efter att ha börjat bygga jouhikko-instrument 1977 och lärt sig spela först med hjälp av gamla publikationer och inspelningar. Nieminen har själv skrivit tre böcker, som omfattar även estlandssvenska och estniska instrument och spelare. Av hans doktorsavhandling framgår det att det finns 49 talharpor från före andra världskriget bevarade på museer i fem länder (Finland, Estland, Sverige, Sovjet, USA): 23 stycken från Östra Finland och Karelen, 24 från Estland (varav nio är från Ormsö, fyra från Dagö, en från Ösel, en från Nuckö, och nio från övriga fastlandet) och två från Sverige (en från Öje i Dalarna, som är unik med sin jättestora skedliknande form, och en från Småland, som påminner starkt om ormsötypen).

Rekonstruktioner av stränginstrument från nordöstra Europa. Från vänster: (1) Oberflacht lyra, Tyskland, 500-talet; (2) Sloviska gusli, Novgorod, Ryssland, 1000-talet; (3) Nerevsk gusli, Novgorod, 1200-talet; (4) Gdansk lyra, Polen, 1200-talet; (5) Kaarma kannel, Ösel, Estland, 1890-talet; (6) Nuckö talharpa, cirka 1755; (7) Ormsö talharpa; (8) karelsk jouhikko, nordvästra Ryssland; (9) modern jouhikko, Finland. Nummer 1-6 är byggda av Ain Haas i Indianapolis, USA; nummer 7-9 är byggda i Finland.

Gammalsvenskbyborna spelade

Det kan finnas andra gamla talharpor hos spelmännens efterträdare, till exempel bland dagövenskättlingar i Ukraina eller Kanada. Kustbon rap-

porterade i decembernumret 2002 om Johannes Simonsson Hoas, som emigrerade från Gammalsvenskby i Ukraina till Vancouver i Kanada år 1913 och spelade på 1960-talet på en

Anders Vaksam (1843-1928) på trappan till stugan Backasa på Håkabacken. Han var inte bara bland de sista att hålla liv i den tusenåriga traditionen att spela talharpa, hans hus sägs vara den sista rökstugan (bostadshus med eldstad men utan skorsten eller annan rökgång) på Ormsö. Anders spelar här på en nyare fiolliknande variant av talharpan, vilken förekom både på Ormsö och på det estniska fastlandet. Men Vaksam hade även en äldre fyrkantig variant, som liknar instrumenten på bilden på sidan 17. Foto: SOV:s arkiv

talharpa han själv byggt efter ett instrument gjort av hustruns farfar Andreas Hindriksson Sigalet, som också emigrerade samma väg.

Det är påfallande hur mycket Hoas instrument byggt i Kanada på 1950-talet liknar Vaksams talharpa byggd på Ormsö på 1920-talet, även om de deporterade dagösvenskarna hade varit isolerade från de övriga estlandssvenskarna sedan 1781. Båda gjorde smala fyrkantiga talharpor med fyra strängar med ljudhål som liknar ett hjärta och fiolens S-kurvor.

De gamla finska-karelska instrumenten skiljer sig däremot från Estlands talharpor genom att de har typiskt tre strängar (i stället för det vanligare antalet fyra längre söderut), har ett mycket mindre handhål och har inget särskilt tvärstycke för stamskruvorna utan är konstruerade av ett enda virkesblock.

Återupptäckt av högskolefolk

Om det traditionella talharpospelet försvann från Estland efter kriget, hur kom det tillbaka dit? Mot slutet av 1980-talet började en märkvärdig återkomst. Det hände först vid Kulturakademien i Viljandi (numera allierad med Tartus universitet), där man kan studera bland annat folkmusik på högskolenivå. Bland dem som främjade inklusionen av kurser i talharpospel där var estländaren Anneli Kont-Rahtola, som hade blivit bekant med jouhikkon vid Sibelius-Akademien i Helsingfors i Finland. Ain Sarv, säckpipe- och kannelspelare i den banbrytande folkmusikgruppen Leegajus och en av grundarna av Samfundet för Estlandssvensk Kultur i Estland, fick två talharpor från den rikssvenska spelmanen Styrbjörn Bergelt och en till, troligen byggd av den estlandssvenska instrumentbyggaren Johannes Österberg i Stockholm. Dessa instrument lånade han till Raivo Sildoja i Viljandi, som blev den främste byggaren av talharpor i Estland och även en känd spelare. Hustrun Krista Sildoja blev en framstående musikforskare och instruktör i talharpospel, bland annat vid kurserna som äger rum varje år i Hullo på Ormsö, där dussintals musklärare, studenter, lokala fritidsspelare och även utländska musikvänner deltar. Inledningen till dessa kurser var internationella konferenser på Ormsö 2005 och i Viljandi 2009, organiserade av Janne

Johan Ahlström byggde dessa talharpor, troligen i Stockholmstrakten under 1970-talet. Foto: Monica Ahlström.

Styrbjörn Bergelt, som betytt mycket för att vidareförmedla kunskaperna om talharpan, besökte den 2 februari 1978 Johan Ahlström i Stockholmsförorten Axelsberg för att bland annat teckna ner melodier. Johan var född på Ormsö 1901. Hans far Urbas Anders Ahlström var smed och storspelman på talharpa

Tamm Suits, som skrev sin magistertes om *Talharpan*s spelsätt och restaureringen av traditionen (2010, Raulands institut för folkkultur vid Telemarks universitet i Norge). Hon samarbetade med Sofia Joons, som bodde i Estland i 19 år, organiserade kurser i talharpospel på Ormsö i flera år och förestod August Pulsts skola vid Centret för Traditionell Musik i Viljandi. Joons och Suits ansvarade för planeringen av dokumentärfilmen *Talharpa* (2009), som visar framstående talharpospelare från flera länder. På sistone har lokala spelare med anknytning till Ormsö spelat en större roll i ordnandet av talharpokurser i Hullo.

Spelsättet bevarat i Sverige

Nutidens spelare i Estland fick sina kunskaper om det traditionella spelsättet och stämningen av strängarna delvis från Finland, men den finska-karelska jouhikkon skiljer sig markant från den estlandssvenska talharpan. Ingen jouhikko har fyra strängar, och finska spelare begränsar nästan alltid melodispelet till en sträng, medan två melodisträngar användes i Estland enligt Anderssons transkriberingar. En film från 1938 visar estländarens Mart Kaasens spel, men man kan undra om estlandssvenskarna spelade på samma sätt.

Lyckligtvis finns säkra uppgifter om

den äkta ormsöspeltekniken hos Styrbjörn Bergelt, som träffade Ain Sarv och Rauno Nieminen i Stockholm. Bergelt hade hittat en talharpa från Otto Andersson (troligen en rekonstruktion av ett gammalt instrument av ormsötypen) bland sin avlidne fars saker 1971, men visste inte riktigt hur han skulle hantera den. Efter att Bergelt sett TV-programmet *Visor kring Östersjön* (1975), där ormsöbon Johannes Österberg (1919-1975) från Kärrslätt framträdde med sin talharpa, blev saken klar. Bergelt träffade också Anders Westerberg (1912-2000) och Johan Ahlström (1901-1989), som till Urbas Anders Ahlström (1873-1959), som Otto Andersson besökt i Borrbý 1903.

Ingen kommer ihåg att någon estlandssvensk flykting skulle ha tagit en talharpa med till Sverige. Men alla tre ormsöspelmän som Bergelt träffade hade byggt talharpor innan de mötte honom i mitten av 1970-talet. Familjerna Österberg och Ahlström har två instrument kvar av vardera instrumentbyggare, Svante Lagman har en till, vilken Westerberg byggde 1974. Samtliga exemplar ser ut som dem vi kan se i museerna.

Nybyggda instrument

Den första anmärkningen om talharpspel i Stockholmstrakten som man hittar i Kustbon är från estlandssvenskarnas jubileumsmöte (hembygdsgdagen) 1968 i Saltsjöbaden, då Westerberg framträdde med två talharpor som han hade tillverkat, en av Ormsö- och en av Nuckömodell, (Kustbon september 1968, sid 3). Det finns bara ett museiexemplar från Nuckö, vilket hamnade på Nordiska Museet i Stockholm 1905 med Hans Pöhls rapport att den tillverkades 150 år tidigare, det vill säga cirka 1755 (senare överförd till Musikmuseet, numera Scenkonstmuseet). Det verkar alltså att Anders Westerberg hade undersökt gamla instrument innan han började med (åter?)tillverkningen av talharpor. Det är inget under att Westerberg och Österberg kunde bygga instrument, eftersom de var erfarna i träarbete. I SOV:s bildarkiv finns ett foto av Kärrslätts stråkkvartett från 1933, där båda två poserar med instrument (cello respektive fiol), som de själva byggt i ungdomen.

Artikelförfattaren vid talharpkursens avslutningskonsert i Hullo på Ormsö 2014 med sin talharpa av Nuckömodell. I bakgrunden ser man en typisk ormsötalharpa byggd av en folkmusikstudent i Viljandi. Foto: Linda Haas

Johannes Österberg (till vänster) och Anders Westerberg framträdde på hembygdsgdagen den 26 augusti 1973 i Björknäspaviljongen med sina talharpor av Ormsömodell. Foto: Nils Lagman

Inläst när han spelat världsliga visor

Ahlström hade nog minnen av sin fars talharpobygge och -spel under ungdomsåren i Borrbý, men hur lärde sig pojkarna i Kärrslätt att hantera talharpan? I Westerbergs fall vet man inte det, men Österberg sa i TV-sändningen att han kände en gammal spelman som inte ville dö med spelteknikens

hemlighet. Bergelt skrev i sin uppsats *Stråkharpans spelteknik* (1979) att det skedde då Österberg var 14 år gammal (det vill säga 1933 eller 1934) och att den gamla spelmannen hette Mas Anders, det vill säga Anders från Ma(t)s gård. Anders Lindströms berättelse om "Mas-Bills harpa" i *En bok om Estlands svenskar Del 3B* (SOV:s förlag, 1990, sid 86-90) ger information

om en spelman i Kärrslätt som blev inlåst av byns nattvakter då han sjöng gamla världsliga visor och spelade talharpa. Spelaren kunde identifieras med hjälp av Lena Weesar (med rötter i Mas gård) och Bo Nymans släktforskningsarkiv. Mas-Bill var egentligen ett tillnamn som betydde ungefär ”farbror från eller på Mas gård”. Han hette i verkligheten Anders Appelblom (1861-1939). Mannen hade gift sig med system till innehavaren av Mas gård. I närheten låg Smenes gård, där Österberg växte upp. Också i närheten fanns gården Kampesa, där Anders Westerberg växte upp. Appelbloms födelseår stämmer ganska bra med det som Österberg trodde (1862), och hans riktiga förnamn Anders stämmer med Bergelts anmärkning om Ma(t)s Anders som Österbergs talharpoinstruktör.

Räddad av modern teknik

Talharpotraditionens förflyttning till Sverige och återkomst till Estland visar hur viktigt den enskilda individen kan vara i det här sammanhanget. Vad skulle ha hänt till exempel om Appelblom hade insjuknat innan Österberg lärde sig spelkonsten? (Då August Pulst träffade honom var Appelblom för sjuk för att spela på instrumentet som han höll vid fotograferingen.)

Om Österberg inte hade framträtt i TV-sändningen, eller om Bergelt inte hade sett den? Om Ain Sarv inte hade mött Bergelt och Nieminen inför planeringen av studielinjerna i folkmusik vid Kulturakademien i Viljandi?

Till slut visar talharpans återkomst hur den moderna teknologin idag bidrar till att behålla urgamla traditioner vid liv, även om samma medel tidigare främjade kontakter med omvärlden, vilket undergrävde lokala särigheter i folkmusiken och mycket annat. Nutidens människor behöver inte undra hur talharpan spelades förr i tiden. Det hörs från vaxrullen som Bruus från Dagö lämnade efter sig i Helsingfors 1908 och finns bland många andra inspelningar på CD-skivan som kommer med Nieminen bok (*Jouhikko: The Bowed Lyre*, 2007). Det hörs också från de hemmagjorda kassetter som Österberg och Ahlström lämnade efter sig och kan nu framföras i form av digitala ljudfiler. Medicarkivet vid Kungliga Biblioteket i Humlegården i Stockholm har bevarat Bergelts skivor, radioprogrammen där han spelade talharpoduetter med Svante Lagman, samt TV-sändningen med Österbergs talharpospel. Genom internätet kan man titta på den gamla estniska filmen av Mart Kaasen från 1938, ett avsnitt från Rita Leydons film om Styrbjörn Bergelt, och så vidare.

Internätet främjar också kommunikation mellan talharpospelare, forskare och instrumentbyggare. Internationella kontakter har lett bland annat till spridningen av ormsömodellen till Finland, där Nieminen med flera har lärt sig spela med fyra strängar (två för melodin och två borduner) och byggt många sådana instrument.

Ain Haas

Fotnoter: Om någon vill ta del av ritningar av museiexemplar eller vill diskutera någonting vidare med artikelns författare, får ni gärna kontakta honom via mejl (ahaas@iupui.edu), vanlig post (4063 N New Jersey St, Indianapolis, IN 46205, USA), Skype (ainhaas) eller vanlig telefon (1-317-283-1923).

Bordunspel betyder att musikern samtidigt spelar en melodi och en underliggande ton på sitt instrument. Vanligt i framför allt säckpipespel.

Bilden på Anders Vaksam liksom fotot på stråkkvartetten i Kärrslätt går att hitta på SOV:s bildarkiv. Man går in på www.estlandssvenskarna.org och rullar ner i vänsterspalten. Sedan skriver man ett lämpligt ord i sökrutan. Letandet går snabbare om man skriver dit orten. Om man hittar en felaktighet eller vill komplettera en bildtext mejlar man till info@estlandssvenskarna.org eller ringer en onsdag när arkivgruppen svarar på telefon 08-612 75 99.

Medlemmarna i Estlandssvenskarnas Kulturförening Svenska Odlingens Vänner kallas till

Årsmöte

lördagen den 5 mars 2016.

Platsen är Eesti Maja på Wallingatan 32-34 i Stockholm.

Program: 10.30 Dörrarna öppnas

11.00 Jörgen Hedman berättar om

Svenskarna vid Rågervik

12.30 SOV bjuder sina medlemmar på lunch.

13.30 Förhandlingarna börjar och de beräknas vara slut senast kl 15.00.

Den som vill ha handlingarna i förväg och/eller äta mat, ombedes anmäla detta genom att ringa SOV, tel 08-612 75 99 (onsdagar kl 10-14), eller mejla till info@estlandssvenskarna.org från den 24 februari.